

УДК 101.8

ДУХОВНІСТЬ ЯК ЦІЛІСНИЙ ФЕНОМЕН: ПРОБЛЕМИ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ В КОНТЕКСТІ СОЦІАЛЬНО- ФІЛОСОФСЬКОГО ПІЗНАННЯ

Целякова О.М. (м. Запоріжжя)

Анотації

В статті розглядається поняття духовності як цілісного феномена; дається аналіз сучасного стану духовності в Україні; розкриваються основні шляхи формування духовної культури через філософський, культурологічний, теологічний, мовознавчий, педагогічний і психологічний підходи; визначаються проблеми духовного розвитку суспільства та шляхи її оптимізації в умовах кризи.

In the article the concept of spirituality is examined as integral phenomena; the analysis of the modern state of spirituality is given in Ukraine; the basic ways of forming of spiritual culture open up through philosophical, culturological, theological, linguistic, pedagogical and psychological approaches, the problems of spiritual development of society and ways of its optimization are determined in the conditions of crisis.

Ключові слова

ДУХОВНІСТЬ, ДУХОВНА КУЛЬТУРА, ТРАНСФОРМАЦІЯ, ІНФОРМАЦІЙНЕ СУСПІЛЬСТВО, СИНЕРГЕТИКА, ЦІННОСТІ, ОСОБИСТІСТЬ, ГЛОБАЛІЗАЦІЯ

Актуальність теми дослідження

Проблема духовності перебуває в стані трансформації, здійснення програм реформування, розвитку соціального управління, пошуку ціннісних ідеалів, сенсів. Сучасні історичні умови розвитку суспільства потребують соціальної рефлексії та актуалізують теоретичні й методологічні проблеми духовної культури особистості.

Вступ

В житті ми спостерігаємо прояви духовності людини, але осягнення її сутності, як доволі складне завдання потребує ретельного аналізу. Дана проблема ґрунтується на дослідженнях філософської антропології, в якій простежується комплексний підхід до аналізу сутності людини, що спирається на знання інших галузей наук. Проблема духовності особистості розкривається через морфологічний і функціональний аналіз, який ґрунтується на методологічних засадах екзистенційної діалектики і синергетики. Проблема духовності досліджувалась такими видатними філософами, як В.Соловйов, М.Бердяєв, Г.Сковорода, В.Андрущенко, Г.Горак, О.Лосєв, В.Воронкова, В.Бех, В.Жадько та ін.

Мета статті – проаналізувати сучасний стан духовної культури суспільства; визначити шляхи формування духовності особистості; дати аналіз основних проблем духовної культури українського суспільства в умовах трансформації.

Обговорення проблеми

В житті ми спостерігаємо прояви духовності людини, але досягнення її сутності, як доволі складне завдання потребує ретельного аналізу. Дана проблема ґрунтується на дослідженнях філософської антропології, в якій простежується комплексний підхід до аналізу сутності людини, що спирається на знання інших галузей наук. Проблема духовності особистості розкривається через морфологічний і функціональний аналіз, який ґрунтується на методологічних засадах екзистенційної діалектики і синергетики.

Якщо кризова сучасність не влаштовує людину, то вона звертається до духовного минулого. Навіть надраціональна економіка не запрацює, якщо їй не відповідають духовні настанови особистості, що легітимізовані суспільним менталітетом. Горак Г.І. стверджує, що «з одного боку, дух може бути розглянутий, як сукупність надбань людства в процесі його історичного розвитку, що існують як певні смислові утворення, згущення людського досвіду: форми суспільної свідомості – наука, мистецтво, мораль, політика, право, релігія, філософія, для яких типовим є наявність відповідної діяльності та її інституалізації» [1, с. 126-127]. На основі самоусвідомлення (усвідомлення форм суспільної свідомості), через функціонування суспільних інститутів, відбувається саморегуляція духовної сфери суспільства. Це рівень надсвідомого, його можна опанувати через поняття «цінності». І.В. Степаненко, розглядає духовні цінності в структурі духовності як смисловий, складнодиференційований континуум, у якому цінності мають різні форми: індивідуальні і надіндивідуальні, усвідомлені і неусвідомлені; різну модальність (позитив - негатив); інтенсивність (безпосередня значущість); ієрархічність (певний порядок реалізації); функціональну роль (виступають основою для структурування активності, є певними цільовими орієнтирами життєдіяльності) [2]. Г.І.Горак класифікує цінності як інтегруючий початок, в якому зафіксовані умови існування людства, тому їх можна назвати космічним утворенням особливого типу, Абсолютом, довічними духовними умовами дійсно людської буттєвості. Цінності виконують оцінюючу функцію [1, с. 136-138]. Рікерт стверджує, що людина піднімається над природною необхідністю, і світ вічних цінностей є мірою її культурного буття. За П. Сорокіним, міра ціннісного змісту предмета залежить не від того, як здатен він задовольняти життєву індивідуальну потребу, а наскільки вона відповідає рамкам загальнолюдської значущості. Виміри цінностей здійснюються на основі певних абсолютних критеріїв: істина, добро, краса, гідність, свобода, честь, справедливість. Тобто, можна сказати, що цінності формуються і трансформуються в процесі історичного розвитку суспільства; цінності в процесі життєдіяльності людини стають її власним надбанням, що дає нам можливості визначити їх об'єднуючою ланкою, каналом зв'язку між культурою суспільства і духовним світом людини, що є умовою духовної буттєвості світу. Оцінююча функція цінностей ґрунтується на тому, що їх значущість завжди виходить за рамки пануючої на даний час суспільної свідомості, яка є цінністю, що виступає атрибутом духовності, має

об'єктивну, суб'єктивну, об'єктивовану і суб'єктивовану форми, виступає формою прояву, умовою і результатом стосунків духовного роду між людиною і суспільством.

Слід проаналізувати поняття «духовність» в контексті різних наук. Соціологія розглядає духовність, як рівень розвитку родової якості людини, який реалізується в соціальному житті. Незалежно від масштабів визначення, поняття «соціальне» має певний духовний зміст; духовне і соціальне можуть розглядатися в одних і тих аспектах: суспільному, ціннісному, буттєвому; в буттєвому визначені духовне постає змістом соціального. Соціологічний контекст духовної цілісності людини розуміється як акумуляція особистістю соцієнтального, соціального і суспільного буття.

Велику роль у формуванні і функціонуванні суспільства, її соціальної системи відіграє культура. Суспільство вважається упорядкованим, коли його система культури й соціальних відносин інтегрована й кристалізована. Функціонування духовних традицій людства можливо завдяки культурі. А.Ботвінова стверджує, що «культура, як людське історичне творіння, постійно завойовує визнання унікального джерела духовності людей, за рахунок її складного перевтілення, розширення у просторі на кожному новому історичному етапі» [3]. В культурології духовне розглядається через призму цінностей. Як зазначав В. Лекторський, «духовне завжди так чи інакше пов'язано з виходом за межі егоїстичних інтересів, приватної користі, дріб'язкових розрахунків». Духовність – це першоджерела вищих загальнолюдських значень. Духовність – це вихід людського світовідношення за межі матеріальних потреб, їх подолання (своєрідне зняття) у сфері суб'єктивного «для-себе-буття», піднесення над ним і отримання нових безкорисних, суперпрагматичних відносин зі світом, контактів з ним, сприйняття, переживання і розуміння. В контексті будь-якого конкретного існування людина знаходить не тільки свою людність і людяність буття як такого, але й істинність духовності, яка знаходиться в будь-якому людському існуванні, має загальнолюдське значення. Духовність у своїй моральній іпостасі підпорядковує інтереси особистості інтересам суспільства, долю окремого індивіда – потребам збереження людини як родової істоти. За визначенням М.Бахтіна, «бути – означає бути для іншого і через нього для себе» [5, с. 484-486].

Духовність формується в контексті мовознавства, шляхом усвідомлення явища мови до механізму трансляції смислу. За допомогою мови результати пізнання закріплюються в пам'яті. Передача засобами мови культури і досвіду людства з покоління до покоління, з століття до століття можлива тільки завдяки її закріпленню у знаковій та символічній формі. Мова виступає механізмом реалізації духовного, бо є засобом соціокультурної самоідентифікації особистості. Об'єктивація власної свідомості відбувається за рахунок праці і спілкування. Кожна епоха, культура, людина формують свою систему значень, яка відбиває специфіку світогляду, засобів діяльності і фіксується мовою. Тому розуміти мову - це не тільки інтерпретувати знаки соціального життя, а й бути ввімкненим в процес буття. Пошук істини пов'язаний з духовними перетвореннями, які

повинна здійснювати людина у своєму внутрішньому світі. Проблема української мови постала в нашому суспільстві досить гостро. Багато людей не розуміють української мови, не вміють грамотно писати і розмовляти українською, мова українського народу потерпає від слів іноземного походження. Тому нам слід відроджувати духовність через спадщину українського народу, і насамперед, через мову.

Розглянемо етико-педагогічний і психологічний аспекти духовності. Духовність – це інтегративна якість особистості, що визначає смисложиттєві цінності, які формують людяне відношення до інших, гуманізм, забезпечують духовний розвиток особистості. Під духовним розвитком особистості розуміється процес індивідуально-особистісного залучення до духовної культури суспільства, оволодіння загальнолюдськими, соціокультурними, національними цінностями і досвідом людства в процесі духовно-практичної діяльності та самостійного творчого розвитку кожної особи. Тобто, головним для будь-якої особистості, виступає виховання і самовиховання. Виховання духовності людини розуміється як наслідування етичних законів, використання творчої і мистецької діяльності, вивчення здобутків національної і світової культури, що за сутністю є процесом створення людини. Самовиховання розпочинається з прагнення людини до самовдосконалення, особистість повинна прагнути до самоствердження у всіх видах діяльності. Головною лінією самовиховання постає самовідповідальність, а основою самосвідомості – діяльність самопізнання, здатність до розвитку саморегуляції.

Теоретико-практичний вимір морально-етичних цінностей окреслюється єдністю моралі і етики. Потреба в духовності актуалізується ще до того, як людина зможе оформити індивідуальну і суспільну мораль логічно фіксована і, таким чином, гармонізувати життя. Сама мораль в силу своєї природи не може людину заставити бути людиною, однак її принципи виховання здатні, завдяки волі людини, зняти внутрішню напругу у глобалізованому світі, яка все ж таки є наслідком примітивного «підліткового егоїзму людства». Духовність також розглядається, як здатність особистості творити свій внутрішній Всесвіт на основі загальнолюдських і національних цінностей, завдяки якому реалізується ототожнення людини. Досить велика кількість психологів займалися вивченням духовності. А.Адлер зазначав, що духовність виступає динамічною силою, завдяки якій відбувається активний процес стимулювання самовдосконалення людини, ця сила проявляється в устремлінні до мети, в якій всі тілесні і душевні рухи відбуваються у взаємодії [4]. Один з представників гуманістичної психології, А. Маслоу вважав, що людина повинна бути тим, ким вона може бути. Людина відчуває, що вона прагне відповідати власній природі, тобто прагненням до самореалізації [7, с. 108-112]. О.Луньов, називає «духовністю» спрямованість, мотивованість особистості на актуалізацію сутності феноменів шляхом впливу на них, їх утворення, відтворення та пізнання. Філософський контекст поняття «духовність» окреслений дослідженням механізму взаємодії особистості і середовища. Опосередкування

внутрішнього світу особистості її актуальним життєвим світом за допомогою понять «цінності» і «смысл». Цінності і смысл мають діяльну природу і є утворенням в структурі особистості. Смыслову структуру особистості можна охарактеризувати як динамічну систему, перетворену в форму життєвих відносин суб'єкта, принцип організації і одиницю аналізу смыслової реальності. Спільним для понять «цінність» і «смысл» є три аспекти аналізу: онтологічний, феноменологічний і діяльнісний. Динамічні процеси в ціннісній структурі, що розвиваються від зовнішнього до внутрішнього світу особистості, визначаються як інтеріоризація і соціалізація; а динамічні процеси в смысловій структурі відбуваються в контексті внутрішнього світу особистості (індивідуалізація) і мають інтенцію з'явитися в зовнішньому світі (екстеріоризація). Психологічний контекст поняття «духовність», окреслений з'ясуванням механізму взаємодії особистості і середовища, містить характеристику динамічних процесів, спрямованих із середовища на особистість (інтеріоризація і соціалізація), а також таких, що виконують внутрішню роботу (індивідуалізація) і прямують назад до середовища (екстеріоризація). Якісною ознакою цих процесів є їх детермінація самою особистістю, а також зміни, які відбуваються в результаті їх перетікання [8].

Розглядаючи філософський, теологічний, соціологічний, культурологічний, мистецтвознавчий, мовознавчий, етико-педагогічний та психологічний контексти поняття «духовності», слід зауважити, що контексти цього аналізу мають своїм підґрунтям різні історичні типи усвідомлення духовного в структурі людини. В ході історії людство накопичило декілька: релігійний, метафізичний, раціональний, ірраціональний, матеріалістичний. Сучасне становлення змісту духовного представляється нам складним утворенням, сформованим людством протягом історії. Релігійний тип усвідомлення проблеми духовного ґрунтується на визнанні надіндивідуального, надприродного, надчуттєвого початку. Це терен єдності всіх світових релігій, які в сукупності складають релігійний тип духовного, сконцентрований в теологічному знанні.

Метафізичний тип усвідомлення духовності виводять з поняття людської «душі», як безсмертної субстанції, відтвореної світовим духом, яка пов'язує людину з Абсолютом, Світовим Розумом, Світової Душею. Метафізичний тип усвідомлення духовності представлений визначеними напрямками психології і філософії. Раціоналізм та ірраціоналізм постають різними типами усвідомлення духовності: з позиції раціоналізму та ірраціоналізму духовність постає як рівень розвитку родової якості людини – свідомості, інтелекту, мислення або волі, почуттів, уяви, інтуїції відповідно; раціональний тип усвідомлення, акумульований філософією, соціологією, культурологією, мовознавством, психологією особистості, педагогікою. Ірраціональний тип усвідомлення проблеми духовного так само представлений мистецтвознавством, як і матеріалістичною філософією. Матеріалістичне усвідомлення проблеми духовності спирається на індивідуальну і суспільну свідомість, що як діалектична єдність складає джерело буття людей, в основі якого лежить практика.

Складність сучасного процесу усвідомлення проблеми духовного пояснюється присутністю в ньому всіх вищезазначених типів усвідомлення. Але побудова сучасного розуміння духовного в структурі, на загальному ґрунті комплексу світоглядів, які набуло людство і які відбиті історією соціальних наук, є найдоцільнішими. Теологічний контекст поняття «духовність» полягає у визнанні надіндивідуального початку, що надає життю смислообразу сакральної істини, краси, добра, об'єднує людство в процесі творення буття. Соціологічний контекст поняття «духовність» може розглядатися в суспільному, ціннісному, буттєвому аспектах. В суспільному аспекті духовність визначається через диспозицію «індивідуальне - суспільне»; в ціннісному аспекті через диспозицію «соціальне-соцієтальне»; в буттєвому аспекті духовне постає змістом соціального.

Таким чином, аналіз філософського, теологічного, соціального, культурологічного, мистецького, мовного, педагогічного, психологічного контекстів поняття «духовність» дозволяє зробити висновок, що зміст кожного контексту визначається предметом дослідження вище перерахованих дисциплін. Особливості становлення духовної цілісності обумовлені трансформацією українського суспільства. Становлення духовності в особистості в сучасному українському суспільстві несе на собі відбиток світових глобалізаційних і трансформаційних процесів в українському суспільстві та ґрунтується на самобутньому національному менталітеті. В сукупності - ці об'єктивні причини сучасного стану духовного розвитку української спільноти.

Глобалізаційні процеси в світі, маючи негативні наслідки і позитивні перспективи для розвитку людства, так само відбиваються і на розвитку окремої особистості. Під негативним наслідком маємо на увазі посилення нерівності розвитку національних спільнот. Стрімкий технічний і технологічний прогрес перетворив країни зі стабільними показниками соціально-економічного розвитку в ще більш спроможні, а країни третього світу занурюються в ще більш злидні. Економічний розвиток країни складає підґрунтя для розвитку особистості, обумовлюючи наявність сили і часу, якими людина може скористатися [9]. До того ж глобалізаційні процеси через Internet, загальний світовий ринок, світові економічні і політичні об'єднання (МВФ, ВТО, світовий банк) «розмивають» державні кордони, зменшуючи вплив національної самоідентифікації людини, як важливу засаду розвитку особистості. Особистість опиняється в ситуації, коли національна самоідентифікація ускладнюється, а механізми планетарної ще не усвідомлені. На особистість це впливає негативно, порушуючи її орієнтацію в соціальному просторі. Стосовно глобальної позитивної перспективи помітимо, що негативні наслідки змін, які відбулися, мають бути подолані в процесі складання єдиної планетарної спільноти. Єдина планетарна спільнота в майбутньому має стати носієм нового історичного типу духовної цілісності людства, який, ґрунтує свої засоби в коеволюційній діяльності людини. Трансформаційні процеси в українському суспільстві розвиваються в контексті глобалізаційних процесів і мають неоднозначний вплив на становлення духовної цілісності особистості. Трансформація

суспільства означає трансформацію усвідомлення духовності і те, що нові економічні, політичні і соціальні реалії потребують переосмислення засад сучасного соціального буття. У цілому ж, глобалізаційні процеси в світі і, трансформаційні в українському суспільстві, знаменують перехід від закритого до відкритого типу суспільства. Цей процес передбачає накопичення кардинальних змін, зокрема в системі духовного. В такій ситуації самоорганізаційні процеси становлення духовної цілісності особистості в українському суспільстві набувають певних особливостей: нерівність можливостей для саморозвитку; ускладнення національної самоідентифікації; збільшення об'єму інформації ускладнює процес формування і вибору шляхів саморозвитку. Це свідчить, що ці особливості сформульовані, як ускладнення і труднощі, можуть бути повернені на користь людини. В потенціях цих особливостей містяться прекрасні перспективи зміцнення самосвідомого начала: зростання ролі особистості в напрацьованій соціально значущій інформації.

Отже, умови глобалізаційного світу і трансформаційного суспільства, ускладнюють становлення духовності особистості, а з іншого, мають потенційні можливості зміцнення її позицій у всій системі духовного. Особливості становлення духовності особистості, обумовлені українською ментальністю. Духовне зростання людини неможливе без усвідомлення своєї національної особливості і приведення її у відповідність з розвитком суспільства і світу. Це означає, що історичний досвід українського народу, в якому загартувалися ідеали свободи, віри, індивідуалізму, гумору, оптимізму додає особливостей становленню духовної культури громадянина України. Навіть кожний з цих ідеалів українського суспільства вносить свій вклад в цій процес. Історична доля українського народу склалася так, що досвід української державності віддалений у часі і недостатній у сьогоденні, додає сучасному українцю колориту, спрямованості і самобутності, творчості, самостійності, але ці прекрасні якості в своїх крайностях перетворюються на індивідуалізм, який заважає розумним колективним тенденціям і суспільному будівництву.

Взагалі, цілісний національний портрет українця, який можна скласти з творів дослідників української історії виходить досить привабливим: поетичним ставленням до природи, автохтонною демократичністю суспільного життя і шанобливим ставленням до жінки і старших поколінь, полярними модусами екзистенційного відношення до життя, самостійністю української культури. Але в цілому, природа української ментальності виступає як подвійно-парадаксальна. Однією з них можна вважати перервність українських культурних традицій, яка виявляється в дисфункції історичної пам'яті, що є найважливішим моментом конструювання національної ідентичності і пояснює поліхронність української дійсності і подвійно-парадаксальну природу української ментальності. Подвійно-парадаксальна природа української ментальності приховує в собі полюсні можливості самореалізації особистості, саме це є нагальною потребою духовного зростання українського народу [10]. Таким чином, складності становлення духовної цілісності сучасного українця обумовлені

особливостями ментальності, глобалізаційними і трансформційними процесами суспільства. Але ці ускладнення і труднощі пояснюються зростанням ролі особистості в системі духовного. В зв'язку з цим актуалізується питання механізмів становлення духовної культури особистості в умовах сучасного українського суспільства.

Висновки

Сучасний духовний стан українського суспільства одноставно оцінюється вкрай негативно і науковцями, і діячами мистецтва, і представниками релігійних конфесій. Серед найнегативніших факторів такого стану передусім: некерованість процесів становлення демократичного суспільства; неможливість користуватися ціннісними орієнтирами своїх батьків; неузгодженість системи виховання і освіти, що веде до сполучення протилежних тенденцій у суспільній свідомості; послаблення ролі родини і освітніх закладів в процесі виховання.

Становлення духовності особистості залежить від волі і активності, хоча обмежується рівнем попереднього історичного розвитку суспільства. Однією з характеристик духовного життя особистості є гармонійна сполученість ідеальної і матеріальної діяльності. Відповідною оцінкою роботи суспільного й індивідуального механізмів становлення духовної культури особистості виступає критерій духовної цілісності особистості: трансценденція як свобода людини пересуватися на нові плани буття у пошуках динамічної гармонії зі світом. Трансценденція є результатом вибору між альтернативами і ґрунтується на можливостях загально-духовного поля людини і суспільства.

Відродження духовності – нагальне веління нашого часу. Поряд з єдністю віри, надії та любові його вимірами є гармонія розуму, почуття і волі особистості, діалектичний взаємозв'язок істини, добра і краси. Відродження духовності – це відродження єдності всіх сутнісних сил людини, способів і форм освоєння дійсності. Вихід з духовної кризи залежить від: а) відмовленні від догматизму в ідеології і переходу до плюралізації в усіх сферах суспільного життя; б) створенні належних соціо-економічних умов для праці творчої інтелігенції, починаючи з освіти та науки; в) повороту суспільної свідомості від тоталітарно-авторитарного мислення до послідовно демократичного; г) проголошенні і реалізації принципу гуманізму в усіх сферах людської життєдіяльності. Доля багатьох перетворень в суспільстві залежить від формування нової свідомості і самосвідомості, активності людині, її творчого спрямування, тобто реалізації суб'єктивного фактору. І від того наскільки він буде залучений до прогресивного оновлення суспільства, буде відбуватися і прогрес самого суспільства, його інтелектуальний і творчий розвиток. В умовах посттоталітарного суспільства необхідний поворот до екзистенціальних умов буття, тобто тієї онтології, в центрі якої ЛЮДИНА. Саме тому людина повинна пізнати саму себе, зробити себе мірилом всіх життєвих цінностей, дати їм оцінку відповідно до своєї сутності, влаштувати світ дійсно по-людськи, згідно із своєю природою [16, с. 5-6].

Перспективи подальших наукових досліджень: аналіз дослідження проблеми духовності зарубіжними авторами, пошук причин занепаду духовної культури української нації.

Джерела

1. Горак Г.І. Філософія курс лекцій. – К.:ВІЛБОР, 1997. - 272с.
2. Будз В.П. Почуття як духовні засади розвитку людства в епоху глобалізації та українська перспектива. – К.: Національна академія управління, 2005. – С.114-116.
3. Ботвинова А. Феномен духовного и высшее образование // Высшее образование в России. – 2004.- №5. – С. 157-161.
4. Додонов Р.А. Алгоритм саморазвертывания духовной жизни общества // Новая парадигма – 1998. – Вып.6 – С. 53-58.
5. Заздарнов А.П. Менталитет – мировоззрение – духовность // Новая парадигма. – 2001. – Вып.22. – С.5-13.
6. Закс Л.А. Художественное сознание. – Свердловск: Изд-во Уральского университета, 1990.- 212 с.
7. Адлер А. Наука жить. – К.: Port-Royal, 1997. – 288 с.
8. Мегрелішвілі М.О. Буття можливостей: соціально-філософський аналіз: Автореф. дис. канд. філос. наук: 09.00.03/ ЗНУ. – Запоріжжя. – 2004. – 17с.
9. Барулин В.С. Социальная философия. Учебник. – М.: ФАИР ПРЕСС, 1999. – 560 с.
10. Нестеренко В.Г. Вступ до філософії: онтологія людини. Навчальний посібник для студентів вищих учбових закладів. – К.: Абрис, 1995. – 336 с.
11. Антоненко Т.Л. Психологія духовності // Духовність особистості: методологія, теорія і практика. Зб.наук.праць / Гол. редактор: Г.П.Шевченко. – Вип.4(10). - Луганськ: Вид-во Східноукр.нац.ун-ту ім. В.Даля, 2005. – С.15-18.
12. Каташинська І.В. Віртуальна освіта і формування духовних і пізнавальних орієнтирів особистості // Духовність особистості: методологія, теорія і практика : Зб.наук.праць / Гол. редактор: Г.П.Шевченко. – Вип.4(10). - Луганськ: Вид-во Східноукр.нац.ун-ту ім. В.Даля, 2005. – С.104-111.
13. Гусаченко В.В. Свободная индивидуальность и проблема социальной целостности: Автореф.дис.канд.филос.наук: 09.00.04/ Харьковский гос.пед.ин-тут им. Г.С. Сковороды. – Харьков, 1992. – 17с.
14. Гавриленко С.И. Глобализация и информационная безопасность. // Актуальні моделі освіти: шляхи духовного розвитку людини і суспільства: тези доповідей Міжнародної науково-практичної ко конференції. – К.:КПІ, 2005. - С. 9.
15. Андрущенко В.П., Михальченко М.І. Сучасна соціальна філософія. Курс лекцій. Видання друге. – К.: Либідь, 1996. – 368 с.
16. Воронкова В.Г. Метафізичні виміри людського побуття (проблеми людини на зламі тисячоліть). – Запоріжжя, 2000. – 176 с.

Стаття надійшла 03.05.2008 р.